

УДК 811.161.2'373.611'367.623

DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863/88-1-35>**Лілія КОСТИЧ,***orcid.org/0000-0001-9619-6359*

кандидат філологічних наук,

доцент кафедри української мови та прикладної лінгвістики

Навчально-наукового інституту філології

Київського національного університету імені Тараса Шевченка

(Київ, Україна) *l.kostych@knu.ua*

## ЛЕКСИКО-СЛОВОТВІРНА ТИПОЛОГІЯ І СЕМАНТИКА ПРИКМЕТНИКІВ-ВІДЗООНІМІВ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ XIV–XVIII СТ.

На всіх етапах розвитку мови прикметники, мотивовані зооназвами, є одним із важливих показників еволюції уявлень про світ, притаманних мовній спільноті, а також потужним джерелом збагачення лексичної системи й маркером образно-оцінного сприйняття позамовного світу. З огляду на це, історичне дослідження відфавонімів є актуальним. У статті подано історико-словотвірний і лексико-семантичний аналіз прикметників, утворених за словотвірною моделлю *ТО* *Nomen animalis* + *СФ* *-ОВЬ / -ЕВЬ*. Джерельною базою дослідження слугували писемні пам'ятки й словники української мови XIV–XVIII ст.

Прикметники, утворені від *poten animalis*, складають транспозиційний словотвірний тип. Такі похідники виражають узагальнену словотвірну семантику 'ознака за належністю / стосунком до названого твірним словом'. З огляду на лексичне значення зоономенів деривати розподілено на п'ять лексико-словотвірних типів: 1) похідники, мотивовані теріономенами (назвами ссавців); 2) похідники, мотивовані орнітономенами (назвами птахів); 3) похідники, мотивовані іхтіономенами (назвами риб); 4) похідники, мотивовані ентомономенами (назвами комах і наземних членистоногих); 5) похідники, мотивовані герпетономенами (назвами плазунів і земноводних). Найвищу продуктивність засвідчує лексико-словотвірний тип, що його формують теріономи й орнітономи.

Словотвірне значення похідних утворень, що входять до складу описаних лексико-словотвірних типів, залежить від контексту. У субстантивно-ад'єктивних сполуках семантика аналізованих дериватів конкретизована як присвійна, присвійно-відносна, відносна, якісна. Контекстуальний аналіз засвідчує розвиток часткових словотвірних значень, а також постання зооморфних (метафоричних) прикметників.

**Ключові слова:** українська мова, історичний словотвір, лексико-словотвірний тип, суфікс *-овь / -евь*, зоонім, відзоонімний прикметник, образні деривати.

**Liliia KOSTYCH,***orcid.org/0000-0001-9619-6359*

Candidate of Philological Sciences,

Associate Professor at the Department of Ukrainian Language and Applied Linguistics

Educational and Scientific Institute of Philology of Taras Shevchenko National University of Kyiv

(Kyiv, Ukraine) *l.kostych@knu.ua*

## LEXICAL AND DERIVATIONAL TYPOLOGY AND SEMANTICS OF ZOONIMIC ADJECTIVES IN THE UKRAINIAN LANGUAGE OF THE 14<sup>TH</sup> – 18<sup>TH</sup> CENTURY

At all stages of the language development adjectives derived from zoonyms are one of the important indicator of the evolution of worldviews inherent in a language community. Zoonimic adjectives are the potential sources of the lexical system enriching and the evidence of figurative and evaluative perception of the extralinguistic world. In view of this, the historical studying of the zoonimic adjectives is relevance. The article is devoted to the historical-derivative and semantic analysis of the zoonimic adjectives. These adjectives were formed according to the word-forming model "Formative basis *Nomen animalis* + Word-forming formant *-OVЬ / -EVЬ*". The derivatives are selected and studied on a material of Ukrainian language historical written sources and dictionaries of the 14th–18th centuries.

The adjectives derived from zoonyms form a transpositional word-formative type. The derivatives have a generalized word-formation meaning "The feature belonging / relation to the thing named by the formative base". Based on the semantic characteristics of the zoonyms, the adjectives have been identified five lexical and word-forming types: 1) derivatives motivated by names of mammals; 2) derivatives motivated by names of birds; 3) derivatives motivated by names of fish; 4) derivatives motivated by names of insects; 5) derivatives motivated by names of amphibians and reptiles. The suffix *-овь / -евь* was very productive, forming adjectives from names of mammals and birds.

*The word-formation semantics of zoonymic adjectives depends on the context. In the structure of substantive-adjective compounds, the adjectives derived from zoonyms can have the meaning of possessive, possessive-relative, relative, and qualitative meanings.*

*The contextual analysis has shown the development of partial word-forming meanings, as well as the emergence of zoomorphic adjectives.*

**Key words:** *Ukrainian language, historical word-building, lexical and derivational type, suffix -овъ / -евъ, zoonymic adjectives, figurative derivatives.*

**Постановка проблеми.** У кожній мові слова на позначення представників тваринного світу посідають вагоме місце, позаяк формують один із прадавніх ярусів лексики, відбивають сформовані віками вірування й культурно-звичаєву своєрідність, а також від найдавніших часів виконують не лише номінативну, а й оцінно-характеризувальну функції. Зокрема, за спостереженням дослідників, у діалектах індоєвропейської прамови назви тварин переважають, демонструючи багате різноманіття семантичних явищ (Харківська, 2024: 144).

В українській мові лексика на позначення тварин засвідчує свій поступ, оскільки розвиває структурно-граматичні характеристики, демонструє здатність до семантичного переосмислення, збагачується запозиченнями й становить потужну базу для творення різних за частиномовною належністю дериватів. Саме тому залишається актуальним дослідження історії становлення семантико-дериваційних особливостей зоолексем (зоономів / інші терміни на позначення тварин: зоонім, зоологізм, зооназва, зоосемізм, фавнонім / і похідних утворень, що їх позначають термінами відзооніми, відфавноніми, відзоонімні / відфавнонімні слова / деривати, відзоономени).

**Аналіз досліджень.** Вивчення зоономів має тривалу традицію. В україністиці воно пов'язане з аналізом структури, семантики, походження, особливостей функціонування зоологічних назв у синхронії та діяхронії на матеріалі літературної мови й окремих діалектів, нерідко в загальнослов'янському контексті (праці І. Верхратського, М. Шарлеманя, І. Щоголева, С. Паночіні, Л. Булаховського, К. Германа, В. Карпової, В. Коломійця, В. Німчука, М. Никончука, М. Суська, І. Сокола, О. Карабути, Б. Тимочко, Н. Дейниченко та ін.). Попри посилену увагу мовознавців до вивчення зооназв, похідні від них ад'єктиви в історичному аспекті розглянуто побіжно. Історико-лінгвістичний опис таких дериватів подано в ракурсі дослідження прикметникових формантів (Гумецька, 1958: 116–132; Бевзенко, 1960: 209–211), Кунець, 1960; Грищенко, 1978: 164, 173–175; Васильченко 2020: 6–12; Кузьма, 2006: 43–47, 119–121) та ін. Водночас варто

зауважити, що реконструйовані праслов'янські прикметники, похідні від назв тварин, здебільшого перебувають на маргінесі опрацювання. Потребує детального висвітлення також питання про семантичні особливості зазначених дериватів.

Пропоноване дослідження доповнює історичний аналіз, поданий у праці про функціонування відзоонімних прикметників у давньоукраїнській мові (Костич, 2020). У пропонованій статті маємо на меті встановити лексико-словотвірні типи і з'ясувати лексико-словотвірне значення ад'єктивів, що утворені за моделлю **ТО**<sub>Nomen animalis</sub> + **СФ**<sub>ОВЬ/-ЕВЬ</sub> й засвідчені пам'ятками української мови XIV–XVIII ст. Подаючи зафіксовані в словниках праслов'янські реконструкції та деривати, що їх фіксують писемні джерела XI–XIII ст., прагнемо показати динаміку становлення аналізованої групи ад'єктивів.

Відповідно до мети дослідження використано такі методи: *лінгвістичного опису та спостереження, порівняльно-історичний, зіставний*. Матеріальну базу сформовано на основі прийому суцільної вибірки лексем за лексикографічними й писемними джерелами. Уплив семантики дериванта на значення деривата з'ясовано з опертям на *структурно-семантичний принцип* шляхом аналізу контекстних зв'язків слів.

**Виклад основного матеріалу.** У середньоукраїнську добу словотворчий формант **-ов-/-ев-** активно розвивав започатковану в попередні періоди тенденцію взаємодіяти з іменниками-назвами тварин. За специфікою граматичної структури досліджувані похідники формують дві групи: іменні (неповні) і займенникові (повні) прикметники. Названі ад'єктиви функціювали ще в дописемний період. Вони відбивають історію становлення форманта **\*-ovo-**: у давнину іменні прикметники з'явилися на базі запозичених основ на **\*-ō** (*кытовъ, слововъ*) і містять власне присвійний суфікс; похідники займенникового типу, як-от *бѣбровыи, коневыи*, репрезентують той етап, коли виокремлений із основ на **\*-ū** суфікс **\*-ov-** не спеціалізувався як присвійний чи відносний.

Пам'ятковий матеріал XIV–XVIII ст. свідчить про розширення кола твірних основ, а також, попри наявність коротких прикметників, пере-

вагу передусім повних форм на **-ов-** і **-ев-** (варіантна форма суфікса **-ов-**, зумовлена м'яким кінцевим приголосним основи). Як і за руської доби, подекуди іменні (короткі) та займенникові (повні) прикметники функціювали паралельно в різних фонетичних і правописних варіантах, пор.: *велбдюдодовый, велблудодовъ, велбдудовый, вельблудодовъ, вельблудодовый* 'верблуджий, верблудячий' (СлУМ 3, с. 205); *горностаєвий, горъностаєвий, горностаєвъ, горностаювий, горностаєвий* (7, с. 34); *змієвий, змієвий, змієвий, змієвъ* 'змієвий, зміювий, зміїний' (12, с. 52); *левковий, левъковий, левковъ* (15, с. 251); *лвовий, львовий, лвовъ* (с. 248).

Семантична неоднорідність твірної бази дає підстави розподілити зафіксовані похідники від *pothen animalis* на лексико-словотвірні типи (ЛСТ).

1. Прикметники, співвідносні з теріноменами (назвами ссавців). У пам'ятках часто трапляються лексеми, успадковані з попередніх періодів, наприклад: *барановъ* (*баранъ, барунъ, боранъ*) 'баранячий' (СлУМ 2, с. 19) (*\*baranovъ(jь)*), *бобровый, бобровый(й)* (*бобръ* 'бобер') 'бобровий' (С-К, с. 429) (*\*bobrovъ(jь)*, д.укр. *бобровъ, бобровый*), *козловый* (*козель*) 'козячий; козлиний' (СлУМ 14, с. 168) (*\*kozъlovъ(jь)*), *коневъевъ, коневый* (*конъ, кунъ* 'кінь') (с. 224) 'кінський' (*\*kon'evъ(jь)*, д.укр. *коневъ, коневый*), *кретовъ* (*креть* 'кріт', діал. *крет*) 'котовий' (15, с. 103) (*\*krъtovъ(jь)*), *львовый* (*левъ*) 'левіний' (с. 248) (*\*lvonъ*, д.укр. *львовъ*), *медведевъ* (*медвѣдъ, медведь, медвѣдъ, медведь* 'ведмідь') 'ведмежий' (17, с. 87) (*\*medvѣdovъ(jь) / \*medvѣdevъ(jь)*), *ословый* (*осель*) 'ослячий' (ТМ 2, с. 54) (*\*osъlovъ(jь)*) та ін.

Більшість відфавнонімів, засвідчених в обстежених пам'ятках XIV–XVIII ст., мотивовані назвами тварин, що були відомі носіям давньоукраїнської мови. Крім згаданих вище, це похідники *борсуковый* (*борсукъ, боръсукъ*) 'борсуковий' (Т 1, с. 127) (д.укр. *боръсоуковый*), *белковый* (*белка* 'білка') 'білячий' (СлУМ 2, с. 72), *бугаєвъ* (*бугай*; тур. *boga*, тюр. *buga*) 'бугаїв' (3, с. 83), *вельблудодовый* (*вельблудъ* 'верблуд') 'верблудодовий' (с. 205), *вепревый, вепровый* (*вепръ, вепрь, вепъръ* 'кабан') 'вепровий, свинячий' (с. 228) (д.укр. *вепревыи*), *воловоый, воловий, воловьевый* (*воль, воль, вѣль* 'віл', *воловьє* зб. 'воли') 'воловоый' (4, с. 208), *bibul, воловы(и), волу(й)* (Сл, с. 105), *горностаєвий* (*горностаи*) 'гоностаєвий' (7, с. 34), *китовъ* (*китъ, кітъ, кытъ*; гр. κῆτος 'кит; морський ссавець') 'китовий' (14, с. 104), *котовый* (*котъ* 'кіт') 'котячий' (15, с. 57), *слоневый, слоніовый* (*слонъ*) 'слоновий' (ТМ 2,

с. 331) (д.укр. *слоновъ*), *тигрови(й)* (*тигръ*) 'тигровий' (Сл, с. 398) тощо.

Низка дериватів з'явилася на базі іменників, що були запозичені староукраїнською мовою. До прикладу, від тюркізму *барсъ* (туркм. *уйг. барс* 'тигр, пантера', каз. *барыс* 'пантера, тигр, леопард', тур. *pars* 'пантера' виводять з іранських мов – ЕСУМ 1, с. 146) утворено дериват *баръсовый* 'барсовий' (СлУМ 2, с. 24). Із полонізмом *tarturek* 'чорна лисиця' співвідноситься ад'єктив *мармурковый* (*мармурокъ*) 'який стос. чорної лисиці' (ТМ 2, с. 421).

Демінутивними формами мотивовано утворення *баранковый* (*баранокъ* 'баранець, баранчик, ягня') 'який стос. баранця' (СлУМ 2, с. 19), *кониковый*: *sertula, camrapa, коникови(й) цвѣтъ* (Сл, с. 370) – у складі флороназви, *левковый, левковъ* (*левокъ* 'левеня') 'який стос. левеняти' (СлУМ 15, с. 251).

2. Окрему групу давніх десубстантивів аналізованого типу складають похідні одиниці, співвідносні з орнітономенами (назвами птахів). До лексем, використання яких сягає дописемного періоду і найдавніших писемних пам'яток, належать, зокрема, *яструбовъ* (*яструбъ*) 'яструбів': *лайно яструбове* (ЛГП, с. 44) (*\*astrębъ*; *\*astrębъ* 'яструб'), *воробъевъ, воробъевъ* (*воробей, воробій* 'горобець') 'горобиний' (СлУМ 4, с. 230) (д.укр. *воробъевъ*). Староукраїнські тексти фіксують також деривати *журавовъ* (*журавъ, жоравъ* 'журавель; журав') 'журавлиний' (Т 2, с. 943), *круковъ* (*крукъ*) 'круків' (СлУМ 15, с. 149), *лебѣдєвый* (*лебедъ, лебедъ* 'лебідь') 'лебединий, лебедячий' (с. 250), *пъвнєвый* (*пъвень* 'півень') 'півнячий': *пъвнєво пъньє* (Б, с. 104), *ремезовый* (*ремезъ*) 'ремезовий' (ТМ 2, с. 270) тощо.

3. Лексична група прикметників, мотивованих іхтіономенами (назвами риб), у пам'ятках відбита нерівномірно. До прикладу, давні праслов'янські основи містять співвідносні із зоономенами *венгоръ, венгеръ* 'вугор', *окунь, осатръ* 'осетер' похідники, що їх документують контексти *возми сала ве(н)горового або окунєвого* (ЛГП, с. 213в.) (*\*ogorevъ(jь); \*okunevъ(jь)*), *языкъ осатровый* (с. 233) (*\*esetrovъ(jь)*). В українських грамотах XIV – першої половини XV ст. зафіксовано лексему *уюновыи* (*въюнь* 'в'юнь') 'в'юновий': *далъ ѿсѣмъ ѿму ловищ оуюновала* (Р, с. 2). У пам'ятках XVIII ст. фігурує ад'єктив *оселедцевъ* 'який стос. оселедця': *возми іельто оселе(д)цево* (ЛГП, с. 213в.).

4. Дериватів, мотивованих ентомономенами (назвами комах і наземних членистоногих), небагато. Опрацьовані пам'ятки фіксують успадковані



ад'єктиви, як-от: *яець мурав(ь)єви(х)* (ЛГП, с. 22) (\**morv'jev'jъ* 'який стос. мурашок'), *пло(д) молевъ* (СлУМ 18, с. 31) (\**mol'ev'jъ*) 'який стос. молі'). Лексема *медвѣдокъ* 'вовчок звичайний, або капуста, ведмедка' слугувала твірною базою для десубстантива *медвѣдковий(-ий)* 'який стос. ведмедки': *Scorpiōni(us)*, *медведкови(й)* (Сл, с. 365).

5. Прикметники, співвідносні з герпетомеменами (назвами плазунів і земноводних). В обстежених писемних джерелах дериватів цієї групи небагато. Водночас спостерігаємо частотність уживання передусім успадкованих лексеми на зразок *аспидовый* (*аспидъ* 'отруйна змія') 'який стос. отруйної змії' (СлУМ 1, с. 140) (д.укр. *аспидовъ*), *змиевий* (*змий, змій, змій, змій* 'змій, змія') 'який стос. змії' (12, с. 52) (д.укр. *змеевъ, змиевыи*), *раковъ* (*ракъ*): *ракову юшку* (Інт, с. 177) (\**orkov'jъ*) 'раковий'), *ужевый, ужовый* (*ужъ* 'змій; вуж') (ТМ 2, с. 419, 420) (\**qžev'jъ*) 'вужів'). Запозиченими номенами мотивовані прикметники *базилішковий* (*базилишокъ*, ст.-польськ. *bazyli szek* 'ящірка'; перен. 'злісна людина') 'василісковий; ящірковий' (СлУМ 2, с. 11), *крокодиловъ* (*крокодыль, гр. крокоδείлоζ, лат. crocodilus*) 'крокодилів; крокодилячий'. Останнє утворення зафіксовано в складі фразеологічної сполуки *крокодиловы слезы* 'удаване співчуття нещирої людини' (СлУМ 15, с. 133).

Досліджуваний матеріал свідчить про те, що семантика аналізованих відзоонімів є дискурсно залежною. З опертям на контекст, твірну базу й словотвірне значення (СЗ) відзоонімних прикметників – транспозиційне СЗ 'ознака за належністю / стосунком до названого твірним словом' – виокремлюємо два типи дериватів: 1) власне присвійні прикметники; 2) присвійно-відносні чи відносно-присвійні прикметники, або «деривати із семою присвійності» і «деривати із семою послабленої належності» (Безпояско, 1993: 121–126).

За нашими спостереженнями, досліджувані ад'єктиви зазвичай указують на властивість, характеристику, яка притаманна представникові (представникам) певного класу, виду, породи тощо. Втрата семи індивідуальної посесивності ('істота має щось') і посилення ознаки за стосунком до названої твірної зоолексеми ('істота стосується чогось') спричинила постання групи присвійно-відносних ад'єктивів. До прикладу, у сполуках *пилиховое [гнѣздо]* (ТМ 2, с. 106) (*пилихъ* 'ховрах'), *ремезовое гнѣздо* (с. 270) прикметник, з одного боку, указує на ознаку предмета за належністю, а з іншого – позначає узагальнений стосу-

нок до багатьох таких істот. Наприклад: *ремезовое гнѣздо* – *гнѣздо ремеза* – *гнѣздо належить ремезові*, тобто 'ремез має гніздо' // *ремезовое гнѣздо* – *гнѣздо, яке стосується ремеза / ремезів*, тобто 'тип гнізда, яке буде ремез у формі рукавички'.

Водночас присвійно-відносні прикметники, попри високий ступінь узагальнення, можуть ставати носіями власне присвійної семантики, позначаючи індивідуальну належність, як-от: *іона въ чреѣ китовѣ также три дни трва(л)* (СлУМ 14, с. 104).

Поглиблений розгляд характеристик означуваного денотата й особливостей реалізації словотвірного значення похідним прикметником уможливорює розподілення відфавнонімів на кілька типів: із семантикою присвійною, присвійно-відносною, відносною, якісною.

Атрибутивні лексеми, мотивовані зоономенами, у сполуках з іменниками – назвами частин живих організмів, мають потенційну здатність виражати лексико-словотвірне значення 'індивідуальна належність', яке здебільшого або послаблене, або нівельоване. Наприклад: *коневьево копыто* (СлУМ 14, с. 224), *рогъ оленевой* (ЛГП, с. 25), *шкury вѣ(н)жовой* (с. 64), *дудо(в)* [також *оудудовъ*] *языкъ* (с. 235зв.), *мозко(м) заяцевымъ* (с. 238), *ослова голова* (Кр, с. 118).

На протигагу присвійним прикметникам, співвідносним із назвами осіб, деривати, що походять від іменників узагальненого значення – назв тварин, птахів, риб тощо, частіше втрачають сему осібної присвійності, набуваючи ознак присвійно-відносних ад'єктивів. Цей процес чітко відбивають номенклатурні назви (*exuvia(e), arum, змиевина, кожа змиева* – Сл, с. 348), контексти, у яких ідеться про вибір із ряду багатьох подібних (*шкур(у)ку ужову або змиеву* – ЛГП, с. 80зв.) або означуваний іменник має форму множини, як-от: *кожъ воловыхъ* (ССМ 1, с. 190), *уста ужевы* (ТМ 2, с. 419), *скуръ козловыхъ* (СлУМ 14, с. 168), *кретовы очи* (15, с. 103), *две голове левьковье* (с. 252), *головы осятровиѣ* (Т 2, с. 548), *дава(т)...* *ракови(х) очок(ъ)* (ЛГП, с. 3зв.), *сердцѣ кротови(х)* (с. 103зв.), *буслевые чрева* (с. 235) і под.

Аналізовані конструкції відбивають реалізовані в мові партитивні відношення (взаємозв'язок цілого й частини).

Формування присвійно-відносного значення цілком залежить від сполучуваності прикметника, тобто його денотатного простору. З огляду на лексико-семантичні ознаки іменників, які синтагматично пов'язані з відфавнонімами, описувані присвійно-відносні ад'єктиви розвивають часткові лексико-словотвірні значення:

а) 'який стосується названого твірним словом як продукт його життєдіяльності', тобто як продукт тваринного походження: яду *аспидового* (СлУМ 1, с. 140), кро(в)ю *баранковою* не помазано (2, с. 19), лой *барановъ* (с. 19), строя *бобровая* 'бобровий струмінь' (с. 132), кровъ *козловъ* (14, с. 168), *котового футра* (15, с. 57), жолчъ *кабанову* (ЛГП, с. 83в.), возми...жолчи *воловоу* (с. 213в.), яецъ *муравъ)єви(х)* (с. 22), *гавраново сало* (с. 235);

б) 'здійснюваний тим або властивий, притаманний тому, на кого вказує твірне слово': *слышали там страшные шарканя базильшикове* (Т 1, с. 50), *журавовъ крикъ* (2, с. 943), *рыкъ воловъ* (С-К, с. 502), *пѣнєво пѣньє* (Б, с. 104).

Писемні джерела XIV–XVIII ст. документують відфавнонімі прикметники, що вказують на загальний стосунок до названого твірним словом. Будучи носіями відносної семантики, аналізовані похідні розвивають, нерідко внаслідок метонімічного переосмислення, часткові лексико-словотвірні значення:

а) 'який має стосунок до названого твірним словом за локальною ознакою': 'місце (став, угіддя), де водяться бобри' – *въ стависче бобровое, бобровые гоны* (ССМ 1, с. 102);

б) 'який стосується названого твірним словом за призначенням, роллю, ідентифікацією': *з ловы бобровыми* (ССМ 1, с. 554) 'які пов'язані з полюванням на бобрів', *возовъ воловых, ободовъ воловихъ, подводами воловыми* (Т 1, с. 298), *новихъ воловихъ мажъ...много* (ТМ 1, с. 112) (*мажа* 'великий віз, запряжений волами'), *ужовую особу* (2, с. 420), *воловоє ярмо* (Б, с. 17), *в особѣ баранковой* (СлУМ 2, с. 19);

в) 'який має стосунок до названого твірною основою як носія об'єктної семантики': *купец воловый машкает у Кракови* (Т 1, с. 298);

г) 'який зроблений, приготовлений із названого твірним словом': *ракову юшку* (Інт, с. 177), *сма(ж) з вєпровымъ сма(ль)цємъ* (ЛГП, с. 9), *порошо(к) змієвый* (с. 323в.);

г) 'який виготовлений зі шкури, хутра (вовни), пуху, кісток тощо тварини, названої твірним словом': *шапку...баранковую* (Т 1, с. 57), *кутасом барсовымъ* (с. 60) (*кутасъ* 'прикрасити на одязі'), *шлыкъ мрамурковый* (ТМ 2, с. 421), *шубку...белковую* (СлУМ 2, с. 71), *шубка бобровая* (с. 132), *шубка брушковая* *лися* (3, с. 78) (*брушко* 'шкурка хутрових звірів з черевної частини'), *кожушки...горностасевые* (7, с. 34), *боты козловые* (14, с. 168), *шубку кроликовую* (15, с. 138), *кожухъ котовый* (с. 57), *шапка соболова* (Інт, с. 70).

У похідних від фавнонімів, що містять сему 'матеріал', модифікація семантики послідовно відбувається через перенесення ознаки на основі суміжності об'єктів, тобто через метонімізацію, яка створює умови для транспозиції присвійних прикметників до розряду відносних. Проти метафори як парадигматично зумовленого переосмислення метонімія має синтаксичну природу. Як досить компактний спосіб опису довкілля та його реалій метонімія слугує засобом заміни синтагми, уможливаючи заощадження мовних ресурсів.

Починаючи від XIII ст., пам'ятки фіксують регулярну реалізацію метонімічної моделі 'тварина' – 'хутро (шкура) цієї тварини' та збереження її в семантиці відносних прикметників, властивістю яких є прозорі асоціативно-дериваційні зв'язки з похідним іменником. Це ілюструють, зокрема, такі приклади: *бобръ* – 1) 'шкура бобра як вид податі' – *съ всеми пошлинами з бобры и с куницами* (ССМ 1, с. 103), *давали старосте... бобръ* (СлУМ 2, с. 132); 2) 'хутро (шкура) бобра' – *рѣчи брали... шаты, воскъ и бобры* (с. 132) // 'виготовлений із хутра (шкури) бобра' – *шубка...бобром чорнымъ подшитая* (с. 132). Приклад метонімічного перенесення демонструє також фрагмент *Левъко лазаровичъ...мель...това(р) // сво(и)... бо(р)суко(в) кѣ...футе(р) белинъи(х)...* (СлУМ 3, с. 37), де іменник *борсукъ* ужито зі значенням 'хутро борсука'.

Українські писемні джерела XIV–XVIII ст. документують чимало топонімів, які безпосередньо чи опосередковано пов'язані з апелятивною лексикою – зоономенами. Звертаємо увагу передусім на атрибутивні сполуки, у яких відфавнонім узгоджується з географічною назвою на зразок *нива, пасика, дворъ, млин, криница, село, селище, городъ, ставъ, озеро, потокъ, оустье* і под.: *на оустье волово(г)* (ССМ 1, с. 190), пото\* *волоуевъ* (с. 193), де прикм. *волоуевъ* утворений від присвійного прикметника *волуй* 'воловий' (*воль* 'віл'); *села...засѣсва крѣницѣ* (с. 375) та ін.

Зазвичай топоніми з присвійними формантами позначали належність топооб'єкта певній особі, тому «закономірним у системі топонімів є те, що переважна більшість із них утворена від антропонімів – імен і прізвищ власників відповідних географічних об'єктів» (Лучик, 2015: 50), які мотивовані зооназвами. Наприклад: *Быкова дѣба* (СлУМ 3, с. 111), де *Быковъ* – посесив на -ов- від антропоніма *Быкъ* (← *быкъ* ← \**букъ* 'бик'). Відантропонімне походження засвідчують також відфавнонімі компоненти в сполуках *sełyszczce Woronowo* (ССМ 1, с. 197), *Жоукове село* (с. 364),

греблі *Заяцево(у)* (АППС, с. 107зв.). Словотвірна природа аналізованих топонімів двояка, оскільки «поєднує морфолого-синтаксичний спосіб, а саме субстантивацію прикметникових форм, із власне морфологічним — топонімною суфіксацією» (Лучик, 2015: 50). Первинно описувані топоніми були прикметниками-означеннями до номенклатурних імен, а з часом присвійні деривати семантично й структурно могли ставати самостійними топонімами іменникового типу, як-от: *тєтєревъ* (ССМ 2, с. 429) — річка, притока Дніпра; *А жєребѣмъ имя: Вороновъ, Быковъ, Блювиничи* (ССМ 1, с. 197) — назви земельних ділянок на Волині.

Окрему групу досліджуваних лексем становлять зооморфні прикметники з порівняльно-уподібнювальною семантикою. Залежно від контексту прикметники-відфавноніми мають здатність поєднувати значення стосунку до чогось і якісну позитивну / негативну характеристику цього стосунку. Результатом такої контамінації є десубстантиви, що вказують на характеристики предметів (осіб) через порівняння їх із твариною як носієм певної ознаки. Словотвірне значення подібності відбивають перифрази ‘такий, як назване твірним словом’, ‘схожий на те, що назване твірним словом’, ‘подібний до названого твірним словом’, ‘який нагадує назване твірним словом’. Прикладом образно-метафоричного використання прикметників слугують конструкції, у яких ідеться про подібність за зовнішніми чи внутрішніми ознаками, як-от: *волосы на голове ка(к) вельблюдовы(и)* (СЛУМ 3, с. 205) ‘жорсткі, сухі’; *в постави лвовай* (15, с. 248) ‘як у лева —

рівній, розправлений’; *срєсь называєть змисвою* (12, с. 52) ‘ворожою’, *зо всѣмъ народом змїєвы(м)* (с. 52) ‘недоброзичливим’ — тут використання зоолексеми пов’язане з давніми уявленнями про зміїв як символ підступності й спокуси; *образ Хвѣ написанъ в особѣ баранковой* (Т 1, с. 57) ‘такий, як баранець’. Переосмислення ознаки за стосунком і набуття конотативної якісної характеристики засвідчує також фразеологічна сполука *волова робота* ‘тяжка; яка під силу воліві’: *А єжели бы даякій кмѣтъ за волову роботу хотѣвъ бы самъ на пише пансчину отбути мусить каждого тижня два дни робити* (Т 1, с. 298).

**Висновки.** Отже, як свідчать опрацьовані писемні джерела XIV–XVIII ст., в українській мові цього періоду суфікси *-ов-/-ев-* зберегли й розвинули функцію творити прикметники, мотивовані зоономенами. Пам’ятки документують успадковані лексеми й деривати-новотвори, що постали на базі запозичених лексем. Описувані похідники від помен *animalis* формують п’ять ЛСТ, із-поміж яких найпродуктивнішими є ЛСТ, що їх складають деривати, співвідносні з теріономенами й орнітономенами. Словотвірна семантика описуваних похідних утворень залежить від значення синтагматичного пов’язаного з прикметником іменника. На підставі аналізу контекстних зв’язків слів висновуємо, що в субстантивно-ад’єктивних сполуках семантика відзоонімів конкретизована як присвійна (зрідка), присвійно-відносна, відносна, якісна. Перспективи майбутніх студій убачаємо в дослідженні продуктивності ЛСТ і розвитку лексико-семантичних характеристик зоолексем у новоукраїнській мові.

## СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- Бевзенко С. П. Історична морфологія української мови. Нариси із словозміни та словотвору. Ужгород : Закарпат. обл. вид-во, 1960. 416 с.
- Безпояско О. К. Прикметник. *Безпояско О. К., Городенська К. Г., Русанівський В. М. Граматика української мови. Морфологія.* Київ : Либідь, 1993. С. 93–141.
- Васильченко В. М. Мотивація і словотвірне вираження відносних прикметників в історії української мови (відіменникові деривати) : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01. Київ, 2000. 20 с.
- Грищенко А. П. Прикметник в українській мові. Київ : Наукова думка, 1978. 206 с.
- Гумецька Л. Л. Нарис словотворчої системи української актової мови XIV–XV ст. Київ : Вид-во АН УРСР, 1958. 298 с.
- Костич Л. М. Лексико-словотвірна семантика відзоонімних прикметників давньоукраїнської мови. *Мова і засоби масової комунікації на сучасному історичному етапі.* Львів : ГО «НФО «ЛОГОС», 2020. С. 27–31.
- Кузьма І. Словотвірна динаміка і словотвірна варіантність прикметників в українській мові. Львів : Літопис, 2006. 308 с.
- Кунець І. І. Історичний розвиток лексико-словотворчих типів прикметників з суфіксом *-ов-(-ев-)* в українській мові. *Питання мови і літератури.* Львів, 1960. С. 82–92.
- Лучик В. В. Історичний словотвір топонімів України: київськоруський (давньоукраїнський) період. *Мовознавство.* 2015. № 3. С. 45–55.
- Харківська О. До історії вивчення української зоологічної лексики. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія : Філологія.* Випуск 1 (51). 2024. С. 144–149.



## УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

- АППС – Акти Полтавського полкового суду 1668–1740 рр. Зб. актових документів. Кн. 1 / Упор.: І. П. Чепіга, У. М. Штанденко. Київ : Наукова думка, 2017. 518 с.
- Б – Лексикон словенороский Памви Беринди / Підгот. тексту і вступ. ст. В. В. Німчука: Надрук. з вид. 1697 р. Київ : Вид-во АН УРСР, 1961. 272 с.
- ЕСУМ – Етимологічний словник української мови: у 7-ми тт. Київ : Наукова думка, 1982. 1985–2012. Т. 1–6.
- Інт – Українські інтермедії XVII–XVIII ст. Київ : Вид-во АН УРСР, 1960. 235 с.
- Кр – Кройні́ка то єсть: Лѣтописецъ изъ розныхъ многи(х) кройні́кароу(в) діалектоу рускимъ написана 1656–1771 р. / Інститут рукопису НБУВ. № 1.165.
- ЛГП – Лікарські та господарські порадики XVIII ст. / Підгот. до видання В. А. Передрієнко. Київ : Наукова думка, 1984. 126 с.
- Р – Розов В. Українські грамоти. Т. 1 (XIV в. і перша полов. XV в.). Київ : Друкарня ВУАН, 1928. 268 с.
- С-К – Славинецький Є., Корецький-Сатановський А. Лексикон словено-латинський. "Лексикон латинський" Є. Славинецького. "Лексикон словено-латинський" Є. Славинецького та А. Корецького-Сатановського / Підг. до вид. В. В. Німчук. Київ : Наукова думка, 1973. С. 421–540.
- Сл – Славинецький Є. Лексикон латинський. Там само. С. 59–420.
- СЛУМ – Словник української мови XVI – першої половини XVII ст. : у 28 вип. Львів: 1994–2022. Вип. 1–18.
- ССМ – Словник староукраїнської мови XIV–XV ст.: у 2 т. Київ : Наукова думка, 1977. Т. 1. 1978. Т. II.
- Т – Історичний словник українського языка / За ред. Є. Тимченка. Харків; Київ; 1930–1932. Т. 1. Зош. 1–2.
- ТМ – Тимченко Є. Матеріали до словника писемної та книжної української мови XV–XVIII ст. / Підг. до вид. В. В. Німчук, Г. І. Лиса. Київ–Нью-Йорк, 2003. Кн. 1. Кн. 2.

## REFERENCES

1. Bevzenko S. P. (1960) Istorychna morfolohiia ukrainskoi movy. Narysy iz slovozmyny ta slovotvoru. [Historical morphology of the Ukrainian language. Essays on word change and word formation] Uzhhorod : Zakarpat. obl. vyd-vo. 416 p. [in Ukrainian].
2. Bezpoiasko O. K. (1993) Prykmetnyk. [The Adjective] Bezpoiasko O. K., Horodenska K. H., Rusanivskiy V. M. *Hramatyka ukrainskoi movy. Morfolohiia*. Kyiv : Lybid, 93–141. [in Ukrainian].
3. Vasylchenko V. M. (2000) Motyvatsiia i slovotvirne vyrazhennia vidnosnykh prykmetnykiv v istorii ukrainskoi movy (vidimennykovi deryvaty) [The Motivation and Wordforming Expression of Relative Adjectives a History of the Ukrainian Language (desubstantive derivatives)] avtoref. dys. ... kand. filol. nauk. Kyiv. 20 p. [in Ukrainian].
4. Hryshchenko A. P. (1978) Prykmetnyk v ukrainskii movi. [Adjective in the Ukrainian Language] Kyiv : Naukova dumka. 206 p. [in Ukrainian].
5. Humetska L. L. (1958) Narys slovotvorchoi systemy ukrainskoi aktovoi movy XIV-XV st. [Essay of word formation of the Ukrainian formal language of the 14th-15th centuries] Kyiv : Vyd-vo AN URSR. 298 p. [in Ukrainian].
6. Kostych L. M. (2020) Leksyko-slovotvirna semantyka vidzoonimnykh prykmetnykiv davnoukrainskoi movy. [Lexical and word-formation semantics of Adjectives derived from zoonyms in the Old Ukrainian language] *Mova i zasoby masovoi komunikatsii na suchasnomu istorychnomu etapi*. Lviv : HO «NFO «LOHOS», 27–31. [in Ukrainian].
7. Kuzma I. (2006) Slovotvirna dynamika i slovotvirna variantnist prykmetnykiv v ukrainskii movi. [Word-formation dynamics and Word-formation variation of Adjectives in the Ukrainian language] Lviv : Litopys. 308 p. [in Ukrainian].
8. Kunets I. I. (1960) Istorychnyi rozvytok leksyko-slovotvorchykh typiv prykmetnykiv z sufiksom -ov(-ev-) v ukrainskii movi. [Historical development of lexical and wordforming types of Adjectives with a suffix -ov(-ev-) in the Ukrainian language] *Pytannia movy i literatury*. Lviv, 82–92. [in Ukrainian].
9. Luchyk V. V. (2015) Istorychnyi slovotvir toponimiv Ukrainy: kyivskoruskyi (davnoukrainskyi) period. [Historical word formation of Ukrainian toponyms: Kyiv Rus' (Old Ukrainian) period] *Movoznavstvo* 3, 45–55. [in Ukrainian].
10. Kharkivska O. (2024) Do istorii vyvchennia ukrainskoi zoologichnoi leksyky. [To the history of research of Ukrainian zoological vocabulary] *Scientific Bulletin of Uzhhorod National University. Series Philology*, 1 (51), 144–49. [in Ukrainian].

## ABBREVIATIONS

- АППС – Akty Poltavskoho polkovoho sudu 1668–1740 rr. Zb. aktovykh dokumentiv (2017) (Kn. 1) [Acts of the Poltava Regimental Court 1668–1740. Coll. of office. doc.]. Upor. I. P. Chepiha, U. M. Shtandenko. Kyiv : Naukova dumka. 518 p. [in Ukrainian].
- Б – Leksykon slovenoroskyi Pamvy Beryndy (1961) [Slovene-Rus Lexicon by Pamva Berinda] Pidhot. tekstu V. V. Nimchuka. Kyiv : Vyd-vo AN URSR. 272 p. [in Ukrainian].
- ЕСУМ – Etymolohichnyi slovnyk ukrainskoi movy (1982–2012) (Vol. 1-6) [Etymological Dictionary of the Ukrainian Language]. Kyiv : Naukova dumka. [in Ukrainian].
- Інт – Ukrainski intermedii XVII–XVIII st. (1960) [Ukrainian interludes of the 17th-18th centuries] Kyiv : Vyd-vo AN URSR. 235 p. [in Ukrainian].
- Кр – Kroinika to yest: Litopysets iz riznykh mnohyh kroinikarov dialektom ruskym napysana (1656–1771) [Old Ukrainian Chronicle or Annals] Manuscript Institute of the V. I. Vernadsky National Library of Ukraine. № 1.165. [in Ukrainian].
- ЛГП – Likarski ta hospodarski poradnyky XVIII st. (1984) [Medical and economic advisors of the 18th century] Pidhot. do vydannia V. A. Peredriienko. Kyiv : Naukova dumka. 126 p. [in Ukrainian].

Р – Rozov V. (1928) *Ukrainski hramoty*. T. 1 (XIV – persha pol. XV v.) [Ukrainian documents (14th – first half of the 15th century)] Vol. 1. Kyiv : Drukarnia VUAN. 268 p. [in Ukrainian].

С-К – Slavynetskyi Ye., Koretskyi-Satanovskyi A. (1973) *Leksikon sloveno-latynskii* [Slovenian-Latin lexicon] "*Leksykon latynskyi*" Ye. Slavynetskoho. "*Leksykon sloveno-latynskyi*" Ye. Slavynetskoho ta A. Koretskoho-Satanovskoho/ Pidh. do vyd. V. V. Nimchuk. Kyiv : Naukova dumka. Pp. 421–540. [in Ukrainian].

Сл – Slavynetskyi Ye. (1973) *Leksikon latynskyi* [Latin lexicon] Ibid. Pp. 59–420. [in Ukrainian].

СЛУМ – Slovyk ukrainskoi movy XVI – pershoi polovyny XVII st. : u 28 vyp. (1994–2022) (Vol. 1–18) [Dictionary of the Ukrainian language of the 16th–first half of the 17th centuries] Lviv. [in Ukrainian].

ССМ – Slovyk staroukrainskoi movy XIV–XV st. (1977. 1978) (Vol. 1. 2) [Dictionary of the Old Ukrainian Language of the 14th–15th centuries] Kyiv : Naukova dumka. [in Ukrainian].

Т – Istorychnyi slovyk ukrainskoho yazyka (1930. 1932) (T. 1. Vol. 1–2.) [Historical dictionary of the Ukrainian language] Za red. Ye. Tymchenka. Kharkiv; Kyiv. [in Ukrainian].

ТМ – Tymchenko Ye. *Materialy do slovyka pysemnoi ta knyzhnoi ukrainskoi movy XV–XVIII st.* (2003) (Kn. 1. Kn. 2) [Materials for the dictionary of written and spoken Ukrainian of the 15th–18th centuries] Pidh. do vyd. V. V. Nimchuk, H. I. Lysa. Kyiv–New York. [in Ukrainian].